

**HET ALTAARSTUK VAN DE BAKKERS
(AMBROSIUS I FRANCKEN, 1598)**

TERUG OP ZIJN PLAATS

IN

**DE O.-L.-VROUWEKATHEDRAAL
VAN ANTWERPEN**

Rudi Mannaerts

Toerismepastoraal Antwerpen

2011

A. HET AMBACHT VAN DE BAKKERS

Weinig ambachten waren zo streng gereguleerd en gecontroleerd als dat van de bakkers. De broodbevoorrading van de stedelingen was immers een aangelegenheid waarover de magistraat zich bekommerde. Brood vormt van oudsher het basisvoedsel. Al te hoge broodprijzen betekenen onrust, zo niet onlust. Niet voor niets was de leuze van de Romeinen - en niet alleen van het volk: 'Brood (en spelen)'; de Romeinse bewindslieden zagen het als hun voornaamste taak om (mét het volk ook) de broodprijs in bedwang te houden. Vanaf de aanvang van de stedelijke ontwikkeling zijn er dan ook voortdurend stadstussenkomsten in de aangelegenheden van de bakkers. Die oude keuren hebben als neveneffect dat er geen (echte behoefte voor een) apart vrij ambachtsstatuut is. Misschien daarom dat het oudste archiefstuk van het bakkersambacht pas dateert van 1492.

Toch is er in **1386** al een **eigen hoofdman** gekend: Willem van Berendrecht, en zeker vanaf 1399 wordt het bakkersberoep als een eigenheid aanvaard doordat het als een zelfstandige vereniging meeloopt in de processie.

Een samengesteld ambacht

De **naam** 'ambacht van de bakkers' is echter misleidend in die zin dat niet alleen de bakkers er deel van uitmaakten, maar dat tot datzelfde ambacht nog twee kleinere beroepsgroepen behoorden – zij het enkel onder verplichting vanwege de Stad: de maalders en de molenkarredrijvers. Het **embleem** van het bakkersambacht bestaat uit 2 gekruiste ovenpalen, en dit niet enkel te Antwerpen ook bv. in Herentals. Te Gent en Brugge zijn het er 3. De maalders hadden een eigen schild met als embleem een molen. Maar wanneer het ene, samengestelde ambacht zich toont, krijgt het embleem van de bakkers voorrang, zoals op de gewelven van de kapel in de hoofdkerk. Begrijpelijkerwijze konden de maalders en de molenkarredrijvers de opgedrongen gemeenschappelijke benaming en embleem niet appreciëren.

1) allereerst de eigenlijke **bakkers**

In het Ancien Régime zijn er bakkers die ook een voorvenster hebben en verkopen, maar talrijker zijn de bakkers die op bestelling voor de burgers bakken. Vele burgers kopen immers zelf tarwe of koren op de (Oude) Koornmarkt, later op de Graanmarkt, laten het vervolgens malen door de molenaars en (laten het door toedoen van de molenkarredrijvers) brengen naar de bakkers om het tot hun brood te bakken. Daarnaast zijn er ook broodverkopers die niet bakken.

De verkoop gebeurt thuis via een voorvenster (vitrine, etalage) of via een uitstalkraam op de markten. Het bakken is geen gewone activiteit gezien het brandgevaar. Waren grote stadsbranden zoals die van Herentals (1512) en van Londen (1666) niet veroorzaakt door het vuur dat uit het bakhuis van een bakker uitsloeg? De Herentalse bakker Th. Loenis moest toen boeten, ver van zijn vaderstad, in Wallonië. Wetende dat al op de buiten het bakhuis omwille van het brandgevaar gescheiden staat van het woonhuis,

kan men zich de vraag stellen hoe het dan in de steden zat met de oven van de professionele bakkers? De aangewezen plek voor de bakkersoven zijn de (overwelfde) kelders. Een dergelijke bakkersoven in een kelder is o.m. te zien in het pand (nu café) op de hoek van de Pieter Van Hobokenstraat en de Prinsesstraat, evenals bij zeer welstellende burgers die op eigen (bak)personeel konden rekenen, zoals in het Bisschoppelijk Paleis. De constitutie van 1591 verbiedt 's zondags nog te bakken na 4 uur 's morgens.

Verder is er – bij gebrek aan grondplannen, beschrijvingen of iconografische gegevens - niet alleen de vraag naar de inrichting van de bakkers hun 'atelier' en verkoopstand, maar ook naar hun woonplaats in een middeleeuwse of 17de-eeuwse stad als Antwerpen. Blijkbaar concentreerden zij zich niet zoals zo vele gespecialiseerde beroepen in een bepaalde straat of wijk maar woonden zij verspreid over de stad. Omdat er doorheen de stad in alle straten genoeg bakkers zijn, laten zij in 1599 het stadsbestuur een scherp verbod opleggen wie "aan hun gewoon kalanten het brood zijn thuisdragende", m.a.w. met zijn gebakken brood leurde. De georganiseerde verkoop aan huis stamt pas uit de 19de eeuw. Voor alle duidelijkheid: de vroegere benaming Broodstraat / Broodlei op het Kiel (nu Eric Sasselaan) is afgeleid van de 16de-eeuwse banming Brodeloosstraat en die heeft enkel te maken met de 14de-eeuwse geslachtsnaam Broedeloos.

Er was sinds de 16de eeuw een Pasteibakkersgang (later afgekort tot Pasteigang) aan de noordzijde van de Schippersstraat en in de 18de eeuw is er ook een Pasteigang aan de Vingerlingstraat.

2) De **maalders**

Een molen is een traditioneel, maar (nu) ook een alternatief tuig dat 'Niets' verbruikt, maar enkel werkt op basis van een gratis, zuivere, steeds weerkerende energie en deze onmiddellijk omzet in arbeid. De molens, windmolens, zowel in de stad als daarbuiten, samen met de watermolens, zijn **banaliteiten** of gemeenschapsdiensten. De verwerking van het basisproduct graan is een zorg van de overheid. Wanneer Godfried met de baard markgraaf van Antwerpen wordt beloofd hij zich in te zetten voor de nodige infrastructuur, zoals bruggen en wegen, dijken en ook molens. Maar binnen het ambachtsstelsel mogen maalders noch zelf een molen pachten, noch een molen of graan kopen: ze blijven ambachtslieden. En om te verhinderen dat de maalders handel beginnen drijven, moet hun maalloon in geld betaald worden en niet in natura.

De eerste molens in onze gewesten zijn de kleine **watermolens**, later bij de doorbraak van de Westerschelde wanneer het getijde tot Antwerpen doordringt, ook 'getijdenmolens'. Voor de lijst van watermolens: zie bijlage.

Dankzij de Kruisvaarders kon West-Europa kennis maken met de **windmolen**. Zoals hoge bomen veel wind vangen, willen de windmolens op een hoogte staan om hun luchtige drijfkracht boven de huizenzee te kunnen opvangen ofwel moeten ze het hebben van open vlakten waar zij met de wind mee vrij spel hebben. Binnen de stad staan de windmolens op de muren of vesten (zoals nu nog enkele te Brugge) of er vlak naast op een aparte heuvel. Deze grote constructies op aparte percelen dragen een naam net zoals de

huizen; zo was er o.m. De Ridder, De Keyser, De Geelrok, De Vol Meulen, De Ro, Het Schaaap, etc. De watermolen aan de St.-Jansvliet heet ... de St.-Jansmolen. De molens volgen de ontwikkeling van de stadswallen en schuiven mee buitenwaarts op. Zo stond de huidige Jan Blomstraat bij de stadsomwalling Suikerrui – Kaasrui - Jezuïetenrui (2de helft 11de eeuw) bekend als ‘*het molengat*’; omwille van de beek daar vermoedt men een watermolen, maar het kan evengoed een windmolen geweest zijn vermits er toen enkel een bescheiden O.-L.-Vrouwekapel stond en nog geen grote Romaanse parochiekerk of gotische kathedraal. (De Maalderijstraat tussen de Grote Markt en de Handschoenmarkt heeft echter niets van doen met de maalders, maar met de maliënmakers of de makers van kleiner en fijnere ijzerwaren.) Ca. 1539 staan er 3 windmolens, elk op een eigen terp net binnen de toenmalige stadsmuren, tussen de Rodepoort (Paardenmarkt) en de Ossenmarkt. De straat die naar de meest zuidelijke molen leidde, heette het *Molenbergstraatje*. Bij de sloping van de Spaanse vesten (en de molenheuvel) ca. 1865 wordt het verbreed en verlengd en herdoopt in Korte Winkelstraat, maar de naam leeft verder in de nieuwe *Molenbergstraat*. Volgens het bekende redezicht van J. Loodts (uitg. J.B. Vrients, 1610) staan er 4 op de citadel, 1 op de zuidwestelijke hoek van de stadswallen en op de Noordwal en de Cattenberg staan er samen 3. Op de Spaanse vesten (1543-1570) “wenken de molens met hun wieken naar de andere op de buiten” (aldus Georges Kockelberg, 1985). Vóór de rechtekking van de kaaien gaf de Molenmakerspoort (nog in 1842) uit op de Herman Haecxkaai (huidige St.-Pietersvliet) en er zou nog een Molekesgang te situeren geweest zijn aan de St.-Rochusstraat.

Op het Antwerps grondgebied **buiten de muren** staan ze vooral langs de invalswegen naar de stad, met een opvallende concentratie op Dambrugge en op het Kiel. Op een tekening van F. Hogenberg (2de helft 16de eeuw) staan er ten zuid-oosten van Antwerpen (Kiel en Berchem) 12. Volgens het vogelperspectiefplan van P. Verbiest (1662) staan er daar 10, tussen Kipdorppoort en de Ploegstraat 3, op het begin van de Mechelsesteenweg 2 en op Beerschot 1. De Molenstraat, voorheen het ‘Meulestraatje’ in de ‘Molenhoek’, staat reeds in 1490 bekend als het ‘Moelenstraetken’ en dankt zijn naam aan de beide windmolens de Oranjeboom en de Koolhaas nabij de Mechelsesteenweg. Een ervan is mooi in beeld gebracht geheel vooraan op het stadsgezicht van Fr. Huys (vóór 1557).

De laatste vestenmolens verdwenen bij de sloping van de Spaanse vesten ca. 1860. Door de stadsuitbreiding **verdwijnen** ook de molens buiten de Spaanse vesten; zo o.m. de St.-Elisabethmolen van het gelijknamige ziekenhuis, te situeren in de huidige St.-Gummarusstraat, eertijds het ‘Molenstraatje’ naar de benaming van 1594: “het Meulenstraetken (op Ste Willebortsvelt)”, (overigens nabij de huidige St.-Elisabethstraat). De nabijgelegen ‘Maaldersstraat’ (een naam die vermoedelijk dateert van 1852) zou er verband mee houden. Ca. 1925 verdwijnt de laatste molen binnen de Brialmontvesten, nl. de Stenen Molen te Borgerhout. De laatste molen op Antwerps grondgebied (van vóór de fusies) was de houten (standaard-)molen van het Kiel. Verder was er in elk Polderdorp een molen, waarnaar ook een straatnaam verwees. Sommige Antwerpse molens werden herbouwd o.a. te St.-Lenaarts en te Tessenderlo. Maar in de 19de en begin 20ste eeuw maken de mechanische drijfkracht en de grootmaaldersbedrijven een einde aan de particuliere water- en windmolens.

Momenteel staat er een molen op het strand van St.-Anneke, ‘ ’t Veertje’, een inwijkeling uit Kwaadmechelen, (louter) als sieraad hier gezet in 1937 (na een brand volledig heropgebouwd in 2000) en aan de Scheldelaan in Lillo staat na zijn gedwongen verhuis voor de haven uitbreidingen De Eenhoorn (uit 1735). Beide zijn beschermd monument.

3) De **molenkarrendrijvers** (“kerredrijvers”)

Evenmin mogen de drijvers zelf graan kopen omwille van hun statuut als ambachtsman. De bakkers bewaken hun maalders-ambachtsgenoten op de graanmarkten om te verhinderen dat zij in de verhandeling van het graan als tussenpersoon van de burgers zouden optreden.

Het brood: soorten, de keuring en de verkoop

Roggebrood en tarwebrood zijn de meest voorkomende **broodsoorten**. Het duurdere witte brood werd al eens met eieren en specerijen ‘gecontrefeyt’. Per jaar verbruikten de bakkers gemiddeld 18.000 veertelen tarwe en 25.000 veertelen rogge. (veertel: verbastering van ‘viertal’; = zak)

De **keuring** van de productie en de handel van het brood gebeurt door de keurmeesters. Politie-meesters o.l.v. een opperkeurmeester waken o.m. over kwaliteit en kwantiteit. Vermits in elke stiel een dief zit, hebben zij constant te klagen over de bakkers die hun brood te klein bakken. De reglementering van het gewicht heeft zeker toezicht nodig in moeilijke tijden, zoals bij de hoge graanprijzen in 1565; daarom beveelt de stad de bakkers het brood op het ‘voorberd’ (voorraam, uitstalraam) uit te zetten zodat iedereen het kan zien.

De verkoopprijs. Het is de gewoonte het brood op een vaste prijs te houden van één of twee’ grooten’ (tot op de dag van vandaag wordt het brood verkocht in 2 grootheden: een ‘klein’ of een ‘groot’ brood). Wekelijks komt men dan het gewicht van het brood “vaststellen naar den korenverkoop”. Bij een slechte oogst, zoals in 1438, vaardigt de stad bijzondere maatregelen uit om de broodprijs en de voedselbevoorrading onder controle te houden: “iedere bakker zal zijn brood moeten brengen en verkopen op de markt in kramen, waarbij de ene tegenover de andere pleegt te staan”.

De bakkers klagen al eens over de concurrentie van de bakkers van Brussel (1512). Bij gebrek aan koren, zoals in 1556-’57, mag ieder brood bakken en verkopen. Vanaf 1622 mogen vrije zowel als onvrije (binnen- en buiten)bakkers dagelijks met hun brood op de ‘Grote Merct’ staan. Maar door een regeringsbesluit van 1685 ter bescherming van de ambachten binnen de stad moeten de bakkers van Borgerhout verder van de stad verhuizen: elke bakker met 1 oven en 1 knecht.

In 1718 wordt het verbod hernieuwd: “dat men met geenerhande broodgebak van buiten (de stad) komende, langs de straten zal mogen leuren, noch ergens verkoopen of te koop stellen buiten den tijd der vrije jaarmarkten”, en dit dan enkel op de Handschoenmarkt “en niet elders”. Gebak als krakelingen, kerstelingen, koekskens en dergelijke vallen echter niet onder dit verbod.

De constitutie van 1591 verbiedt bakkers in hun huis gebak te verkopen buiten de gepaste tijd. De ‘weggen’ mogen enkel verkocht worden ’s zaterdags vóór St.-Catharina, de krakelingen van op Aswoensdag tot Pasen, de nieuwjaarskoeken van Nieuwjaarsavond tot Lichtmis.

De ambachtsorganisatie

Het ambachtsbestuur bestaat uit 2 dekens en 4 oudermans, en verder uit busmeesters die instaan voor de collectebus, de kapelmeesters die zorgen voor het altaar in de hoofdkerk en proefmeesters die het proefstuk van de leerjongens controleren.

In 1690 zetelt de hoofdman van het bakkersambacht als officiële voorspreker op de schepenbank. In 1695 is dit jonker Edward van Broeckhoven.

De constitutie van 1591 bepaalt de leertijd op 2 jaar. Twee jaar lang bij een meester inwonen en naar zijn hand staan: een lastig iets. De leerling mogen ook in een vreemde stad zijn leerjaren doormaken, althans indien het akkoord wederkerig is; zo zijn er in 1727 “concordaten” met Brussel, Leuven, Lier, Diest, Tienen en Herentals. Ook met Mechelen, en met de katholieke steden van de Noordelijke Nederlanden: ’s-Hertogenbosch, Breda, Bergen-op-Zoom en Maastricht.

Het aantal bakkers bedraagt in 1738: 152 meesterbakkers, 103 knechten en 26 leerjongens. In 1785-1788 zijn er 135 meesterbakkers. Vanaf 1763 verschijnt het woord ‘broodmakers’ i.p.v. ‘bakkers’. Op een bevolking van ca. 50.000 inwoners geeft dit 1 bakker voor ca. 350 mensen.

Onder het Frans Revolutionair Bewind wordt het ambacht afgeschaft.

Noch bakkers, noch maalders bezaten een eigen vergaderlokaal, laat staan **ambachtshuis**. Vergeten we niet dat het oude stadhuis gevestigd was in het ‘broodhuis’. De brug die vandaar tot ca. 1565 de verbinding maakte met de Hoogstraat werd er oorspronkelijk naar genoemd: de ‘Broodbrug’. Tot hoelang konden de bakkers daar ook over een (eigen?) vergaderruimte beschikken? Waar kwamen zij samen na de afbraak van dit oude stadhuis? Er is enkel sprake van een gemeenschappelijk eigendom, het huis St.-Christoffel in de Groendalstraat.

Het ambacht stond ook in voor het een **stessel(stijfsel-)huis**, later voor nog 2 extra stijfelmakerijen, ten einde hun zemelen te vertieren. Hiermee zou dan de zemelen verwerkt worden tot ‘stijf’ snoepgoed. De stijfelmakerijen rendeerden echter niet. Tegen het einde van de 16de eeuw vestigen zich enkele stijfelmakers aan de Stijfselrui. Verder was er een Stijfselgang (later ‘Stijfselpoort’) aan de Schippersstraat.

De verhouding tussen de bakkers en de maalders

De Antwerpse maalders hebben zich er nooit bij kunnen neerleggen dat hun ambacht door de Stad gedwongen werd om met dat van de bakkers samen te gaan, daar waar hun collega’s in andere (Brabantse) steden wél een aparte ambachtsstructuur kennen. Vanaf 1571 krijgen de maalders een vaste vertegenwoordiging in het bestuur: een maalder wordt voortaan tot oudermans verkozen.

In 1573 krijgen de maalders en de molenkardrijvers een eigen ordonnantie. Voor de maalders komt er een omschrijving van de 'proeve', d.i. het proefstuk tot aanvaarding binnen het ambacht en op de maalderskamer komt een eigen leerknepenboek. Zij huldigen voortaan een eigen patroonheilige: St.-Victor. Maar (het beheer van) de ziekenbus blijft gemeenschappelijk met de bakkers.

In 1589 wordt een nieuw rekwes ingediend tot het 'separeren' van de 2 ambachtstakken. Niettegenstaande er niet minder dan 70 'supplianten' (aanvragers) zijn, wordt het verzoek "ofwel afgeslagen ofwel taciet ontzegd". Toch weten de kardrijvers nu ook een eigen proef in te stellen - om de bakkers te beletten deze nering te ontnemen. Na 1 jaar kan een kardrijversknecht 'meester' worden.

In 1670 doen de maalders nogmaals een poging, maar ook ditmaal wordt hun gedroomde scheiding van de bakkers geweerd. De stipulering om een maalter om de 3 jaren als opperdeken aan te stellen, wordt in 1677 aangescherpt: het dekenschap van het bakkers en maaldersambacht zal 'alternatief' wezen. Aan de gevoeligheid om (niet) in de schaduw van de andere ambachtstak te staan, wordt zelfs door de Stad in 1674 gereguleerd tot in de kleine, maar publiekelijk zichtbare details. De toortsen zullen in de Ommegang gedragen worden, op de hoge en de lage hand, naargelang de opperdeken die dan dienst doet, een bakker of een maalter is.

18de eeuw: een gemeenschappelijke kas voor de maalders, sociale bijstand voor de bakkers

In 1727 richten de bakkers een **aparte Broederschap** op: de **Confrerie van onsen Heyligen Patroon Aubertus** met als doel de onderlinge bijstand door "een soo-genaemde maer seer civile Bussche" om "maljkanderen ter hulpe te komen", oock in den tydelijcken tegenspoedt en siecktens des lichaems", zeg maar een eigen ziekenkas voor de bakkers. Voor haar eredienst komt de broederschap - wonderlijk genoeg - niet samen in de O.-L.-Vrouwekathedraal, maar in de kerk van de 'onzelievevrouwebroeders', de Geschoeide Karmelieten, op de Meir. Verstaan wij het goed dat met dit initiatief de bakkers een alternatieve sociale bijstand voor eigen leden starten zodat ze binnen hetzelfde ambacht minder moeten delen met de maalders? Willen ze de andere geassocieerde ambachtstak van de maalders niet voor het hoofd stoten en verkiezen ze daarom om voor hun eredienst elders te gaan? In 1765 vaardigen zij voor alle 'vreye Broodt-maekers' een 'bekent-maeking' (ordonnantie) uit waarin ze enerzijds de bijdragen en het lidmaatschap en anderzijds de financiële en sociale tegemoetkoming bij ziekten en overlijden stipuleren. In de St.-Annakapel, Keizerstraat, wordt een zilveren *osculatorium van St.-Aubertus* bewaard, gemaakt in 1758, met aan de bovenzijde een bisschopstaf en een ovenpaal die elkaar kruisen. Omdat de St.-Carolusparochie die aanvankelijk huishield in deze St.-Annakapel, deels erfgenaam was van de Karmelietenkerk, is mogelijk deze reliekhouder afkomstig van deze 18de-eeuwse broederschap.

In 1728 gaat het stadsbestuur **voor de maalders** over tot een meer doorgedreven sociale voorziening, nl. de oprichting van **een gemeenschappelijk kas** voor alle (maal)lonen waaruit elke maalter een gelijk deel krijgt. Ondanks verzet (van de ijverige maalders) blijft dit gehandhaafd totdat Jozef II dit in 1784 afschaft. Tussendoor hadden de Fransen in 1746 (even) beslag gelegd op alle 18 windmolens.

Bakken en malen van 1798 tot heden

Op de noordwestelijke hoek van de St.-Thomasstraat en de Mechelsesteenweg stond de bakkerszaak-herberg van een zekere Thomas. De straat, gewettigd in 1846, is genoemd naar de eigen patroonheilige van de zaakvoerder.

In de 19de eeuw was er een organisatorische scheiding tussen de bakkersmeesters en de bakkersgasten of -gezellen. Het **lokaal** van de maatschappij der bakkersgezellen St-Aubertus, 'De ijzeren schuit', is gelegen op de hoek van de Schoytestraat en de Breedestraat. Van hun feest in 1877 is er een uitgebreid verslag. (bakkersarchief S.U. Elisabethlaan, Berchem). De particuliere bakker wordt bakker en verkoper, in de eigen winkel als bij de klant aan huis. De bakfiets hoort bij het straatbeeld tot de algemene doorbraak van het autoverkeer in de beginjaren 1970. Mechanisatie en schaalvergroting zetten zich gaandeweg verder. Maar om (zeker) bij het (zondagse) ontbijt verse broodjes aan de man en aan de vrouw te brengen, moet de bakker nog steeds vroeg uit de veren. In combinatie met het comfortabele (weekend)leven van vele medeburgers weegt vanaf het einde van de 20ste eeuw de inzet van het werk zwaarder door zodat de bakkersstiel minder aantrekkelijk wordt. Is de grootbakkerij dan de toekomst? In de steden vullen inwijkelingen uit Turkije en Noord-Afrika de leemte op door vooral voor eigen publiek de rol van 'warme bakker' te vervullen. Maar gezien hun godsdienstige overtuiging zullen zij nooit bewogen worden tot een nieuwe opdracht voor een bakkersaltaar of enig ander schilderij of beeldvoorstelling.

Epiloog

De behoefte aan een 'wonderbare' broodvermenigvuldiging' (zonder al te zwaar werken) blijft wel bestaan... maar dat mag geen reden zijn om naar dit Bijbelse wonderverhaal op te kijken. Wetende dat er op deze aardbol nog vele miljoenen medemensen 'het dagelijks brood' ontberen, zullen we bij het aanschouwen van *De wonderbare broodvermenigvuldiging* allereerst onze (goed doorvoede) gedachten laten gaan naar onze broeders en zusters o.m. in de Hoorn van Afrika. Moge het wonder zich voor hen nu opnieuw voltrekken door de politieke vredeswil ginds en door de solidariteit van ons hier.

B. DE PATROONHEILIGEN

Aanvankelijk deelden de bakkersambacht te Antwerpen hun patronaat van St.-Nicolaas tot in 1476 met de St.-Niklaasgilde en enkele andere ambachten waaronder de meerseniers. De patroonheilige bij uitstek van de bakkers is echter Autbertus, bisschop van Kamerijk.

SINT-AUTBERTUS (AUBERTUS)

Autbertus van Kamerijk (ca. 600 - ca. 669) was bakker van beroep en deelde ook brood uit aan de armen. Volgens de legende met behulp van een ezel die dit zelfstandig, d.i. zonder begeleiding ronddroeg. Aan de nek van het lastdier hing een geldbuidel waarin men aalmoezen kon stoppen. Later werd Autbertus geestelijke en bracht het zelfs tot bisschop van Kamerijk-Atrecht (en hofambtenaar van koning Dagobert I). Omdat Antwerpen tot 1559 tot het bisdom Kamerijk behoorde, kan men stellen dat in feite de patroonheilige van de bakkersgilde een van de eigen bisschoppen is geweest. Zijn feestdag valt op 15 december. Enkele huisnamen te Antwerpen luiden 'Sint-Aubert'; zo een in de Hoogstraat, Pandstraat en Mattenstraat.

SINT-NICOLAAS

De vraag is of de bakkers bewust aansluiting gezocht hebben bij de St.-Niklaasgilde. Een mogelijke, legendarische reden voor Niklaas' patronaat van een beroep dat met graan te maken heeft is dat hij de bevolking van Lykië redt van de hongersnood door hen een scheepslading levensmiddelen te zenden, met als basisvoedsel graan. Zijn feestdag: 6 december. In Antwerpen droeg een 30-tal huizen zijn naam. Maar misschien ook dat Nikolaas' patronaat van de bakkers berust op een foutieve interpretatie van de drie gouden bollen, die aanzien werden als 3 ronde broodjes [of zullen we zeggen 'boules de Berlin'-koeken?]. Het zou alleszins de moeite lonen om na te gaan in welke mate Nikolaas ook veelvuldig buiten Antwerpen door de bakkers vereerd werd.

SINT-VIKTOR (VAN MARSEILLE)

Deze Romeinse martelaar (3de eeuw) werd te Marseille onthoofd, nadat men getracht heeft zijn hoofd te pletten tussen 2 molenstenen [moet dan wel een 'keikop' geweest zijn]. Vandaar dat hij de uitgelezen patroon van de maalders werd. Zijn feestdag: 10 oktober. Huisnamen: geen. Wel was er een orde van contemplatieve vrouwen naar hem genoemd (via een Victor uit Gent?), met de grote St.-Victorabdij in Parijs (later Bibliothèque Nationale). Vanuit Parijs werd een klooster gesticht te Mechelen ca. 770. Van daaruit kwam er via Zeeland ook ca. 1280 een kloosterstichting van deze orde te Antwerpen. Aanvankelijk buiten de stadsmuren: 'Ternonnen' genoemd in de volksmond, officieel 'St.-Margrietendal', maar afgebrand omwille van Maarten van Rossem, en herbouwd tussen de Lange Nieuwstraat en de Jezusstraat. Boven de kloosterpoort in de Lange Nieuwstraat stond het beeld van St.-Viktor.

C. HET ALTAAR VAN HET BAKKERSAMBACHT IN DE O.-L.-VROUWEKERK

I. (vóór? 1450 tot 1476) het altaar van de Sint-Niklaasgilde en van de meerseniers, de bakkers en de kuipers-schrijnwerkers

Vanaf 1450 wordt er melding gemaakt van de Sint-Niklaasgilde. Vóór 1476 beschikken, samen met de Sint-Niklaasbroederschap, bakkers, kuipers-schrijnwerkers én de meerseniers over het Sint-Niklaasaltaar; want een retabel is zo kostbaar, daarom met een of meerdere ambachten samen. Het is evenwel niet duidelijk waar dit altaar in de oude, Romaanse kerk opgesteld stond.

De vraag is of de keuze van deze ambachten voor het altaar van St.-Niklaas eerder toevallig is, uit noodzaak om zich te kunnen verzekeren van een altaar in de hoofdkerk, dan wel bewust omwille van een binding met de betreffende heilige. Voor de meerseniers ken het attribuut van de 3 gouden bollen als betaalmiddel een reden geweest zijn, voor de bakkers geldt misschien een legendarische redding met een scheepslading graan.

II-III. (1476-1796) het eigen altaar van de bakkers

II. 1ste kapel (1476-1533): 3de travee 2de zuidbeuk, altaarpijler tussen de 1ste en 2de zuidbeuk

Volgens een ambachtsordonnantie van 1492 beschikten de bakkers tussen 1476 en 1492 over een eigen altaar. Omdat ze zich nu sterk genoeg voelen om een eigen altaar te bekostigen zijn zij bijgevolg ook genoodzaakt een andere patroonheilige te kiezen, kwestie van hun nieuwe identiteit te profileren en voeren zij in 1476 Sint-Niklaas als patroon van hun ambacht af en zoeken zij voortaan hun toevlucht bij Sint-Aubert (en Sint-Petrus). Aubertus heeft zelf de bakkersstiel kwaliteitsvol uitgeoefend en is er ook deugdzaam de armen mee ten goede gekomen. Van dan af wordt het Sint-Niklaasaltaar uitsluitend bediend door de meerseniers, die zich nu (weten te) vereenzelvigen met de St.-Niklaasgilde.

De scheiding van de broederschappen en ambachten voltrekt zich niet toevallig in de bouwperiode van de beuken waardoor er meer altaarruimten gecreëerd worden. Hun eigen altaar komt te staan in de 3de travee van de 2de zuidbeuk, op wiens sluitsteen nu Aubertus prijkt.

* **De sluitsteen met St.-Aubertus** (ca. 1474-'75). Witte steen, mogelijk beeldhouwer is Willem van den Berghe. De bebaarde bisschop met mijter, houdt in de rechterhand een schopvormige bakkerspaal met daarop 3 (ronde) broden. In de linkerhand houdt hij een gesloten boek. Spijtig dat de oorspronkelijke polychromie (in de restauratie van de jaren 1970 bij een al te hardhandige behandeling van de kalklagen ook) verwijderd werd, want die had de leesbaarheid van deze sculptuur zeker ten goede gekomen. Nu kan je de ovenpaal, laat staan de broden, nauwelijks herkennen.

* **Gewelfschilderingen** (ca. 1476). De decoratieve gewelfschildering rond de sluitsteen bestaat uit een bloemster met fleurons en ribmanchetten met fleurons. In elk van de 4 'kappen' prijkt het embleem van de bakkers. Laten we niet vergeten dat we nu slechts een flauw restant ontwaren van wat eens een

kakelbonte gewelfschildering was. De bakkers laten hun ovenpalen ('schiertertjes' aldus de Nederlanders) met daarop een paar ronde broden aanbrenge. Welke kerkganger zou hier 's morgens vroeg in de Mis bij het zien van deze ovenverse broodjes niet het water in de mond gekregen hebben? Eigenlijk behoren zij tot de 'mooiste' kunstschaten van de kerk: de mensen die dagelijks zwoegen om hun kost, hun 'broodwinning', te verdienen zijn fier over hun werk en aarzelen niet om hun werkinstrumenten als sieraad aan te brengen op de gewelven van de kathedraal. Een sublieme hulde aan de menselijke arbeid die de hemel wordt ingeprezen!

1492: om de lasten te drukken, meer bepaald de reparatie van het altaar in de O.-L.-Vrouwekerk, wordt het inkomgeld verhoogd.

1526: het bakkersaltaar in O.-L.-V.-kerk staat vermeld als toegewijd aan Petrus: "Sancti Petri". Is daarmee bedoeld het altaar van SS. Petrus en Paulus in de oude Romaanse kerk, zijnde het parochiealtaar, maar dat zijn parochie-functie verloren heeft?

III. 2de kapel (1533-1796): 4de travee 1ste zuidbeuk, altaarpijler tussen middenbeuk en 1ste zuidbeuk

III.a. Na de brand van 1533

Na de brand van 1533 staat het altaar van de bakkers in de 4de travee van de 1ste zuidelijke zijbeuk. Na herstelling van de bij de brand en/of beeldenstorm (1566) verwoeste altaren: wordt voortaan toegewezen aan de viskopers het St.-Peeteraltaar; aan de bakkers en maalders, nieuwe altaren: Sint-Autbertus voor de bakkers en Sint-Victor voor de maalders.

(Sluitsteen met heilige bisschop. Deze is mogelijk de Heilige Nicolaas, patroon van de meerseniers, mogelijk beeldhouwer Willem van den Berghe, ca. 1474-'75, witte steen. Beschrijving: bisschop met mijter, het attribuut in de rechterhand is grotendeels verdwenen. In de linkerhand houdt hij een gesloten boek. Mogelijk waren op het boek drie gouden bollen voorgesteld en kon deze bisschop bijgevolg - toen door iedereen - worden geïdentificeerd als de Heilige Nicolaas. Dit zou er op wijzen dat tot aan de brand van 1533 de meerseniers alhier hun kapel hadden en ook zij na de brand verschoven zijn, nl. 1 travee naar achter.)

Gewelfschildering met het embleem van de bakkers, wapens en de emblemen van Karel V. Anoniem. Stilistisch vertoont deze decoratie grote overeenkomsten met de schilderijen van Jan Crans uit 1537 en 1538, nl. de gewelven van de naburige O.-L.-Vrouwkapel en die van de Meerseniers, eveneens van na de brand van 1533. Naast grotesken met zeedieren en vaasmotieven omvat ze het sint-andrieskruis met de Bourgondische vuurslag, de zuilen van Hercules met de keizerskroon van Karel V, 2 gekruiste ovenpalen waarop telkens 2 broden (het embleem van de bakkers) en verder de omkranste wapens van Karel V, het markgraafschap Antwerpen, de Maalders en de Bakkers. Bij het afkrabben van de kalklagen in 1782, ter voorbereiding van de witselcampagne o.l.v. de Italiaan Baldasaro Zanoni, werd deze schildering zichtbaar, waarna ze overkalkt werd.

Altaar ca.1533: hierover is niets geweten. Het is evenmin geweten of hun altaar bij de **Beeldenstorm** in 1566 vernield wordt. Alleszins haalt het ambacht het jaar nadien, in 1557, als aanleiding voor het hernieuwen van hun constitutie met verhoging van inkomrechten als reden aan: “het onderhoud van heurder kapel en altaar in O.-L.-V.-kerk”. De onkosten van het altaar wordt door de ambachten vaak aangehaald om vanwege de stad toestemming te bekomen voor een dergelijke verhoging. Ditmaal was die reden misschien toch ernstiger dan anders.

Calvinistisch Bewind 1577-1585. In 1580 worden onder impuls van Oranje de calvinistisch gezinde Jeronimus Marien en Jan Vaens de dekens van het ambacht. Het jaar nadien, na uitdrijving van de katholieke geestelijken bij het @@ verkopen ze ten bate van de ziekenbus “zekere meubele goederen” – bedoeld is het altaar, het misgewaad.

III.b. Vanaf de teruggave aan de katholieke eredienst in 1585

Daags na het aftreden van Marnix wordt op 9 september 1585 het bevel gegeven tot het herstel van de altaren.

Niettegenstaande hun zoveelste rekwes om zelfstandigheid in 1589 door de Stad wordt afgewezen (en het altaar in O.-L.-Vrouwekerk gemeenschappelijk blijft), zouden de maalders (zoals voorheen?) een eigen altaar opzetten (aldus Prims, 6A: p.224), maar daarover is er verder niets bekend. Hoogstens ging het om een eenvoudige altaartafel, die men verwijderd bij de heropbouw van het nieuwe, gemeenschappelijke altaar ca. 1598.

III.c. Ca.1598

Voor het (nieuwe?) altaar schildert Ambrosius I Francken in 1598 het triptiek van De wonderbare broodvermenigvuldiging. Zie verder.

III.d. 2de helft 17de eeuw (ca. 1674?): hoogbarok portiekaltaar

In de 2de helft van de 17de eeuw, misschien nadat in 1674 nogmaals de samenhang van beide ambachten (en het gezamenlijk gebruik van hun altaar) bevestigd wordt, maakt Jean-Baptist de Vré een portiekaltaar, uit wit en zwart marmer en albast opgetrokken. Uit Van der Sandens getuigenis blijkt de iconografie onmiskenbaar te verwijzen naar beide ambachten: rond de pilaren zijn tarwe-aren voorgesteld en bovenaan prijkt het hemels brood, omgeven door engelen. De beelden van de respectieve patroonheiligen van de Bakkers en de Maalders, Aubertus en Viktor, bekronen (aan weerszijden?) de constructie.

Beeld van St.-Victor (Jan Lauwers, 1730-‘31). In 1730-‘31 kocht het ambacht van de maalders een stenen beeld van de H. Victor. Het beeld werd verguld in 1733-‘34.

III.e. Laatbarokke / rococo altaartombe

In 1740-1744 levert beeldhouwer Louis Joseph de le Bury een (houten?) tombe, die gemarmerd wordt.

Ampullen. In 1747-1748 gekocht bij Michiel Verberckt. Van een zilveren flambeeuschild met Autbertus en zijn stappende ezel, met daaronder het wapenschild van de bakkers dat bestaat uit 3 parallel geplaatste ovenpalen met telkens 3 ronde broden op, wordt beweerd dat het tot de Antwerpse bakkers zou behoren (bewaarplaats?). Is dit niet eerder het wapenschild van die van Gent of Brugge?).

IV. Na 1798: geen altaar meer, mogelijke poging tot devotie

Beeld van Sint-Autbertus (Jan Frans. Deckers, 1893). gepolychromeerd hout, 1,58m. De heilige staat er in vol bisschopsornaat, maar eveneens als patroon van de bakkers met in de rechterhand een ovenpaal met 2 broden erop. De vraag dient gesteld in welke context dit beeld einde 19de eeuw besteld werd. Een poging tot heropleving van het ambachtsideaal binnen de opkomende verzuiling.

Op een plek komt het wapen van de bakkers en dat van de maalders terug in de kerk, nl. in **het ‘historische glasraam’ Onze-Lieve-Vrouw-op-het-staakse, Mariakapel**, ontworpen door Pieter van der Oudera (1841-1915) en uitgevoerd door A. Stalins en A. Janssens. Het werd geplaatst in 1878 ter herdenking van het 400-jarig bestaan van de Gilde van O.-L.-Vrouw- Lof, en was de gift van een Antwerpse familie. In 1983 gereinigd en in nieuw lood gezet door het atelier Holvoet. Het hoofdtafereel toont het vermeende beeld van ‘O.-L.-Vrouw op het stoksken’, vereerd door de gehele Antwerpse bevolking. Die bevolking wordt ook geïllustreerd door de wapenschilden van broederschappen, gilden en ambachten. Geheel rechts, bovenaan, naast de houtbrekers: het wapenschild van de “Backers” (bakkers en maalders): gedeeld van azuur, 2 bakkerspalen van goud, beladen met 2 broden van goud, in sint-andrieskruis geplaatst en geëvend van 4 broden van goud en gedeeld van keel met de windmolen van goud.

D. DE ALTAARTRIPTIEK DOOR AMBROSIUS I FRANCKEN (1598)

De altaartriptiek van de bakkers en de maalders met *De wonderbare broodvermenigvuldiging*

Ambrosius I Francken (1544-1618), (1598). Olieverf op paneel, 280 x 212, gemonogrammeerd en gedateerd op de steen naast Jezus' rechtervoet: "AF. IVEN T FE // 15 8". Tot begin 19de eeuw werd het toegeschreven aan de leermeester van Ambrosius, nl. Maarten de Vos. De signatuur en datering werd herontdekt bij reiniging in 1769, maar in 1988 was daarvan "geen spoor meer" terug te vinden (catalogus Oude Meesters KMSKA). Maar bij de reiniging in 2011 staat terug leesbaar op de steen aan Jezus' rechtervoet.

De zijpanelen met de schutsheiligen Sint-Aubertus en Sint-Victor werden uit de kerk verwijderd in de 2de helft van de 17de eeuw, toen het altaar vervangen werd door een portiekaltaar.

Het centrale paneel blijft ter plaatse tot 1798. Daarna bevindt het zich tot 1802 in de École Centrale en vervolgens in de voorloper van het KMSKA, nu in het KMSKA.

Het middenpaneel *De wonderbare broodvermenigvuldiging*

Het middenluik, met – in tegenstelling tot Herentals - geen (zelf?)portret, vertoont veel gelijkenis met het middenpaneel van het retabel van de bakkers in de Herentalse St.-Waldetrudiskerk, dat toegeschreven wordt aan het atelier van Ambrosius I Francken en dat slechts van enkele jaren later dateert, nl. van de altaaropstelling ca. 1600-1606.

Het middenpaneel is, net als de binnenluiken van de triptiek, in de lijn van de Antwerpse diocesane synode van 1610 volledig Bijbels. De patroonheiligen moeten zich tevreden stellen met een plaats op de buitenluiken.

Voor een altaar van de bakkers is dit een voor-de-hand-liggend thema. Meer bepaald betreft het de eerste wonderbare broodvermenigvuldiging: die van de 5 broden én de 2 vissen (Mt. 14:15-21, Mc. 6:35-44; Lc. 9:10-17 en Joh. 6:1-15). Tenzij anders vermeld, wordt het evangelie volgens Johannes als uitgangspunt genomen.

Jezus trekt met zijn leerlingen het **gebergte** in (v.3); wat aangegeven wordt door het landschap aan de horizon en een berg(en?) tegen de achtergrond, rechts, waarvan de toppen in de nevelen verhuld zitten [in Herentals ook door een rotspartij links].

Alle 12 **apostelen** staan rond Jezus. Sommigen zoals Andreas (en Filippus?) zijn blootsvoets, anderen, zoals Petrus, rechts, en de apostel die vooraan links het brood bedeeft, zijn echter – tegen de traditie in – geschoeid. [in Herentals zijn allen ongeschoeid]

Het wordt **avond** (Mt. 14:15). Dit tijdstip van de opkomende duisternis moet gesuggereerd worden door de bewolkte hemel [in Herentals een hemel die onhandig verdrongen wordt door de donkere wolkenmassa, rechts].

1) **Jezus** is gehuld in een grijs kleed en een mantel in lichtrood-purper, de kleur van het opperste keizerlijke gezag en tegelijkertijd de kleur van de liefde. Als Zoon van God wordt Hij getypeerd door dat de 3 uiteinden van een natuurlijk **kruisnimbus** heel even van achter zijn hoofd uitstralen [in Herentals

door een echt aureool]. Hij krijgt in de gaten dat een grote menigte stedelingen Hem volgt: Hij zelf “wist wel wat Hij ging doen” (v.6).

2) Op Jezus' vraag hoe hen te spijzigen, volgt een **drukke conversatie van de apostelen**. Daarbij wijst de man in lichtgroen kleeed en rode mantel, die rechts van Jezus staat en die nog in druk gesprek is met de apostelen achter hem, ondertussen met de rechterwijsvinger naar voor. [In de Herentalse versie is hij duidelijk de figuur die **Filippus** met zijn ontvullend antwoord in beeld brengt en converserend naar Jezus neigt, de handen eerbiedig, haast verontschuldiging op de borst gekruist, en Hem de ontoereikendheid van de geldelijke middelen meedeelt.]

3) **Andreas** reageert schamper: “Er is hier een jongen die vijf gerstebroden en twee gedroogde visjes bij zich heeft” (v.8). Andreas, eveneens in het groen, aan Jezus' linkerkant, port met beide handen op diens schouders de knaap aan om tot bij Jezus te komen. Niet toevallig staat hij ook naast zijn broer **Petrus** (v.8), in blauw en geel, rechts, die met de open linkerhand zijn ontzag vertolkt [in de Herentalse versie – beter compositorisch - knielend in de rechterbenedenhoek, lijkt Petrus in zijn eerbiedige houding van de open hand de jongen in de richting van Jezus te sturen]. Achter Andreas staat de baardloze **Johannes**, met rood-purperen mantel, in dialoog met een kale collega.

4) Met de linkerhand draagt de **knaap** een schotel met daarop 2 vissen, (niet toevallig) in de rechterhand houdt hij de 5 (ronde) broden die aldus compositorisch centraal bij Jezus komen te staan. De knaap kijkt hier op naar Jezus' zegenend gebaar. [In Herentals is zijn blik echter naar de voorgrond gericht]. Zijn sierlijk onderkleed lijkt versierd te zijn met blauwe, florale motieven: korenbloemen, die verwijzen naar de basisproducten van het brood.

5a) Nadat hij de menigte laat neerzitten, neemt Jezus de broden en de vissen. Op dit altaarstuk van de bakkers beperkt de schilder zich begrijpelijkerwijze tot de broden en ligt Jezus' linkerhand enkel daarop.

5b) Vervolgens spreekt Jezus het **zegengebed** uit (Mt. 14:19): zijn rechter wijs- en middenvinger (en duim) opwaarts.

6) Volgt dan aan de linkerkant de eigenlijke voedselvermenigvuldiging, hier enkel in de vorm van een massale **broodverdeling**. De menigte van 5.000 mannen plus de vrouwen en de kinderen (Mt. 14:21) zit in het **gras** (v.10), in **groepen** “van 100 en van 50” (Mc. 6:40; bij Lc. 9:14 enkel in groepen van 50). Het uitdelen van de broden onder de aanwezigen geschiedt door enkele apostelen (Mt. 14:19).

7) De omstaanders, te beginnen in de linkerbenedenhoek, ontvangen het **brood en doen er zich aan tegoed**.

8) De laatste fase van het verhaal speelt zich op de achtergrond af. Van de **12 korven** vol met het **overschot aan brokken** die nadien door de apostelen opgehaald worden (v.12-13), staan er al 10 bijeen en wordt er van links en van rechts nog 1 aangevoerd [in Herentals wordt er slechts 1 mand aangebracht; maar misschien telt daar de nog volle mand met broden vooraan mee als de 12de?]

Spirituele betekenis: Jezus als ‘het Levende Brood’

Men mag niet uit het oog verliezen dat dit verhaal ongetwijfeld aansluit bij de passages waar Jezus over zichzelf spreekt als het ‘levende brood’. Niet toevallig volgen die Bijbelperikopen bij Johannes (6:22-59)

vlak achter de Broodvermenigvuldiging. Hiermee maakt de evangelist duidelijk dat het wonder dient om de spirituele betekenis kracht bij te zetten. Jezus wil tegemoetkomen aan de honger van de mens naar levenszin, geluk, ja, eeuwig geluk. In die zin is ook de bede in het **Onze Vader om 'dagelijks brood'** te verstaan, ook al blijft het zeer aannemelijk dat zij die echt te kampen hebben met hongersnood, dit 'brood' allereerst letterlijk opvatten.

Voor de katholieke christenen is bij dit Bijbelverhaal natuurlijke ook de zinspeling op het **eucharistische brood** evident, zeker op een altaarstuk als dit. Christus die het brood zegent, verwijst naar wat Hij expliciet doet op het Laatste Avondmaal. En herhaalt de priester dit zegenende gebaar over het brood niet telkens in Jezus' naam in de Mis? (Sinds Vaticanum II komt deze lezing oor in het jaar A, op de 18de zondag door het jaar).

De binnenluiken van de triptiek, in de lijn van de Antwerpse diocesane synode van 1610 volledig Bijbels. Te Antwerpen toont het rechterpaneel, net zoals bij dat van Herentals, De leerlingen van Emmaüs (Lc. 24:13-29); een informatie die we te danken hebben aan een vroeg-17de-eeuws kerkinterieur van Van Steenwijk. Wat er op het linkerpaneel stond, weten we niet; we kunnen enkel vermoeden dat de keuze van Herentals voor De parabel van de zaaier (Mt. 13:3-23; Mc. 4:1-20; Lc. 8:4-15) eveneens gebaseerd zou zijn op dat van Antwerpen.

De buitenluiken in grisaille zijn traditioneel aan de respectieve patroonheiligen gewijd. Waar in Herentals St.-Aubertus met zijn ezel op beide buitenluiken de volle aandacht krijgt, moet hij hier het andere luik delen met de patroon van de maalders, St.-Victor.

GEZEGDEN I.V.M. BROOD-BAKKEN

Wiens brood men eet, diens woord men spreekt. - Men spreekt degene niet tegen van wie men voor zijn broodwinning afhankelijk is.

De een zijn dood is een ander zijn brood. - Sommigen hebben voordeel van het ongeluk van een ander.

Een kruimeltje is ook brood. - Wees gelukkig met wat je hebt.

Liever brood in de zak, dan een pluim op de hoed. - Van eer kan men niet leven.

Liever droog brood thuis, dan koekjes bij de buren. (Holland)

Hij kreeg meer slagen dan brood. (Duits taalgebied)

Een groot bakkes. - Grote mond opzetten

Er brood inzien. - Hij /zij ziet dat wel zitten

Zijn brood verdienen

Iemand iets op zijn(haar) brood geven

Zoete broodjes bakken

Een mens leeft niet van brood alleen

Dat brengt geen brood op de plank

Daarmee kan je het zout op je brood niet verdienen

Bakkerskinderen eten oud brood

Bij gebrek aan brood, eet men de korstjes van pasteitjes.

Wiens brood men eet, diens woord men spreekt.

Bij brood alleen kan een mens niet leven.

Ongegund brood word veel gegeten.

De een z'n dood is de ander z'n brood.

Die zijn wittebrood voor eet, moet zijn roggebrood na eten.

Die gaan als warme broodjes over de toonbank.

Zegswijzen i.v.m. bakkers

In de oven gapen

De Antwerpse uitdrukking 'Houd uw bakkes' is te verstaan als 'houd uw bakhuis toe/dicht', m.a.w. durf niet nog iets (kwetsend) te zeggen.

GEZEGDEN I.V.M. MOLENS - MALEN

Het zit in de molen: er wordt aan gewerkt

Een klap (tik) van de molen gehad hebben: doordraaien, niet goed bij zijn verstand zijn (alsof door een klap van een molenwiek men zijn verstand verloren heeft)

Gods molens malen langzaam, maar ze malen: wanneer straf of beloning lang op zich laat wachten

Ambtelijke molens malen langzaam: de bureaucratie van de overheid werkt traag

Dat is koren op zijn molen: dat komt hem goed uit, dat sterkt hem in zijn zienswijze, het past in zijn kraam. (variant in 17de en 18de eeuw voor bij een watermolen: **dat is water op zijn molen**).

Wie eerst komt, eerst maalt. Dit is de algemene regel, maar er zijn uitzonderingen: de pastoor en de schout.

BIBLIOGRAFIE

- Kockelberg Georges, *Historische molenvermeldingen in en om Antwerpen*, in *Antwerpen*, 31, 1985: 97-112
- Macherel Claude en Zeebroek Renaud, *Brood doet leven* (ttst. cat. Brussel), (uitg. Gemeentekrediet) 1994
- Ons Molenheem (studiekring Nieuwkerken bij Sint-Niklaas), o.a.: Holemans Herman en Lemmens P.J., *Molens van de Voorkempen en van Groot-Antwerpen*, jaar ??
- Prims Floris, *De geschiedenis van Antwerpen*, dl. 4: 159, dl.5: 162-163, dl.6: 223-227, dl.7: 248-250
- Scholliers E., *Loon, arbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen, 1960
- Zier W., *Boer, molenaar, bakker. Brood van de steentijd tot nu*, Tiel, 1984 (foto p. 161: d.i. echter NIET een flambeeuschild van de Antwerpse bakkers, maar van die van Brugge, wat o.m. mag blijken uit de drie(!) broden op het palet).